

İsmayıl KAZIMOV*

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN M.Ə.RƏSULZADƏ MƏRHƏLƏSİ

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rolu işıqlandırılır. Xüsusən də, ədəbi dilinin publisistik üslubu və onun qolunun başlıca xarakterik əlamətləri müəyyənləşdirilir. XX əsrin mətbuat dili və üslubu, M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi görüşləri fonunda ədəbi dilimizin inkişafı yolunda xidmətləri göstərilir. Həmin fəaliyyət xidmətlər Azərbaycan ədəbi dilinin M.Ə.Rəsulzadə mərhələsi fikrini formalaşdırmışdır. Bundan əlavə, yazıda M.Əmin şəxsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin apardığı dil siyasəti, onun ədəbi dillə qarşılıqlı əlaqəsi təhlil edilir. Böyük ədibin məqalə və çıxışlarının müxtəlif istiqamətli dili və üslubu göstərir ki, o, ümumxalq dilinə mənsub olan vasitələri yalnız öz subyektiv zövqünə, mövzusuna və məqsədinə uyğun olaraq seçib işlətməmişdir. Məqalədə ədibin fərdi üslubunu səciyyələndirən əsas keyfiyyətlər aşkar edilmişdir.

Məqalədə Məmməd Əminin mətnyaradıcılığı üzərində də dayanılır. Məxsusi mətnlərin özünəməxsus struktur-semantik və funksional-üslubi rolu əsaslandırılır. Bundan əlavə, mətnin, xüsusən də, publisistik mətnin təşkilində müxtəlif dil vasitələrindən istifadənin başlıca yolları xüsusiyyətləri göstərilir. Həmin məsələləri ədib dövrün “Tərəqqi”, “Təkamül”, “Dəvət”, “Yoldaş” və s. mətbu orqanlarında Azərbaycanın yeni ictimai şəraitinə uyğun söz və termin yaradıcılığı, publisist üslubda ezop, əkssöyləmə maneri üstünlük təşkil etmişdir.

Açar sözlər: *ədəbi dil, publisistik üslub, ictimai-siyasi publisistika, ezop, əkssöyləmə maneri.*

Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu və tanınmış lideri, ilk milli Demokratik Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Siyasətçi, yazıçı və jurnalist Məmməd Əmin 1884-cü il yanvarın 31-də Bakı quberniyası Bakı qəzasının Novxanı kəndində anadan olmuşdur.

Ədəbi dilimizin Xalq Cümhuriyyəti dövrü Məmməd Əmin Rəsulzadə şəxsiyyəti, fəaliyyəti və yaradıcılığı ilə də gerçəkləşdi. O, özünün inkişaf yolunu təkcə apardığı mübarizədə deyil, əsərlərində də qoruyub saxlayır. “Ədəbiyyat bir millətin ruhunu əks etdirən ən gözəl aynadır [Rəsulzadə, 1991, s.83]

* AMEA Türk dilləri şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor.
Email: prof.ismayil.kazimov@gmail.com

Öz həyatını, istiqlal uğrunda fəaliyyətinin yazdığı nümunələrdə də birləşdirmişdir. Sosial-bədii keyfiyyətlər M.Əmini oxucularının sevimlisi etmişdir. Üslubunu daha da inkişaf etdirərək, bir çox janrlarda xüsusi məharət göstərmişdir. Həmin dövr və mərhələ Azərbaycan xalqının tarixində ziddiyyətli, mürəkkəbliyi ilə və eyni zamanda çox zəngin ictimai-siyasi olayları ilə fərqlənir. Məhz bu dövrdə xalqımızın milli özünüdərk prosesi formalaşır, sürətlənir və yeni məzmun, çalar qazanır. Bunun başlıca səbəbi Rusiyada çar üsuli-idarəsinin dağılması ərafəsi idi. XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanın tərəqipərvər ziyalıları xalqın milli şüurunun oyanmasına çalışır, xalqı istiqlala, azadlığa çağırırdılar. Onlar xalqımızda milli vicdanın oyanmasını zəruru hesab edirdilər. Çünki, “milli vicdanı oyanmış bir ölkəyə böyük ordular göndərsə belə, orada ən az bir nüfuz qazanmaq mükün deyil, son yüz illərdə milli vicdanın oyandığı yerlərdə artıq imperatorluq qala bilmir, müstəmləkə həyatı davam edə bilmir” [Göyalp, 1991, s.73]

Dövrün ən qabaqcıl fikir və sağlam ideyaları çarizmə qarşı mübarizəyə yönəlmişdi. Bir sözlə, həmin dövrü Azərbaycan xalqının milli oyanış və inqilabi mübarizə dövrü kimi səciyyələndirmək olar. Bu zaman siyasi tətıl və mitinqlər dalğalanır, bu axın içərisində siyasi-sosial məsələlər ilk öncə qabardılır. Mitinq və yığıncaqlarda alovlu, qəzəbli nitqlər söylənilir. Nitqlər məzmun və mündəricəsi etibarlı ilə, cəlbədiciliyi ilə diqqəti çəkir. Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolu ayrı-ayrı natiqlərin nitqi vasitəsi ilə cilalanır, gözəl, ifadəli, sadə və aydın nitq mədəniyyəti formalaşır. Bunun nəticəsində ədəbi dil kütləviləşir, kütlələr arasında yayılır. Beləliklə də, ictimai-siyasi publisistik üslub formalaşır. Bu sadalananlar Azərbaycan inqilabının geniş fəaliyyət diapozonuna malik bir şəxsiyyətin_ görkəmli ictimai-siyasi dövlət xadiminin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) yaradıcısı, jurnalist, tənqidçi-ədəbiyyatşünas, naşir, şair və kəsərli imzası ilə tanınmış, məşhur bir publisistin) Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “ruhun məhsulu” (Şəbahəddin Süleyman), “gerçəkliyin ifadə tərzini” (Kamil Vəli Nərimanoğlu) olan üslubuna aid edilə bilər.

Qeyd edək ki, XX əsrin mətbuat dili və üslubu haqqında T.Hacıyevin, Q.Kazımovun, M.Məmmədovun və başqalarının şöhrət gətirən tədqiqatları məlumdur. M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi, ədəbi-bədii irsi haqqında müəyyən araşdırmalar olsa da, onun dilçilik görüşləri, ədəbi dilimizin inkişafı yolunda göstərdiyi xidmətlər haqqında heç kiçik həcmli yazılar da, demək olar ki, yoxdur.

Dövrün Əhməd bəy Ağaoglu, Əlimərdan Topçubaşov, F.Xoyski kimi ziyalıları ilə birlikdə M.Ə.Rəsulzadənin məqalə, nitq və çoxsaylı məktublarının elmi-tarixi əhəmiyyəti bəllidir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi üslubunun formalaşmasında böyük publisistin mühüm xidmətləri, siyasi və publisistik dilin leksika və frazeologiyası, sintaksisi, üslubi məqamları, mətbuatda söz və termin yaradıcılığı prosesi, bir sözlə, ədəbi dilimizin inkişafında ədibin cəkmış olduğu istedad və zəhmət araşdırılıb öyrənilməlidir.

İctimai-siyasi düşüncənin ən yaxşı keyfiyyətlərinə onun yaradıcılığında rast gəlmək olur. Siyasi olsa da, onun əsərlərinin dili və üslubunda xalq ifadələri,

aforizmlər, ümumiləşmiş fikir-obrazlar, təzadlar, obrazlı müqayisələr, emosional metaforalar və s. həddən ziyadə çoxdur.

Ədəbi dilimizin görkəmli tədqiqatçısı Tofiq Hacıyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil siyasətini, onun ədəbi dillə əlaqəsini araşdırarkən yazır: “1918-ci ilin mayında müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə Azərbaycan milli dilinin çiyinə yenə şadlıq quşu qondu, 1918-ci il iyunun 27-də Azərbaycan türkcəsi dövlət dili elan olundu. Budur, həmin fərman: “Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, ilərdə bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dövlət vəzifələri başında duranlar bu lisan bilənlər olana qədər hökumət müəssisələrində rus dili istemalına damüsaidə edilsin”. Fərmanda türkcə Azərbaycan türkcəsi Cümhuriyyətin (respublikanın) dövlət dili elan olunmaqla o da deyilir ki, vəzifə başında olan şəxslərin hamısı bu dövlət dilini, yəni azərbaycanlıların ana dilini, *beşik dilini* bilməlidir. Bu gercəklik idi ki, o zamanın Azərbaycan ziyalıları türkcə, ana dilində təhsil görməmişdilər, hələ dövlət dilini, ana türkcəni hamısı mükəmməl ədəbi dil səviyyəsində, deyək ki, Ü.Hacıbəyli, Ə.Haqqverdiyev, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Şahtaxlı və başqa bu kimiləri bilmirdi. Doğrudur, bunlar və belələri də ana dilində təhsil görməmişdilər. Ancaq bunlar yazıçı, jurnalist olaraq ədəbi türkcəni kamil səviyyədə bilirdilər” [Hacıyev, 2017, s.320-321]

M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi publisistikasının dil-üslub etibarə ilə fərdi keyfiyyət qazanması onun dil vasitələrini, onun ifadə formalarını necə seçməsindən, onlardan yerində, məqsədəuyğun biçimdə istifadə etməsindən, dil-nitq normalarını gözləməsindən, nitq aktının fərdiliyindən, sosial aidliyindən və mədəni səviyyəsindən asılı olmuşdur. Onun məqalə və çıxışlarının dil və üslubu göstərir ki, o, ümumxalq dilinə mənsub olan vasitələri yalnız öz subyektiv zövqünə, mövzusunə və məqsədinə uyğun olaraq seçib işlətməmişdir. Bu mənada ədibin fərdi üslubu ümumxalq dilinin fərdi keyfiyyətlərindəndir.

Bir çox müasirləri kimi M.Ə.Rəsulzadə də zamanın ən demokratik ideyaları səviyyəsində dayanırdı. Onun ictimai-siyasi publisistikasında xoş və işıqlı gələcəyə, mədəni həyata, oyanış və azadlığa dərin inam, güclü çağırış hissi, fəal polemik ton güclü idi. Sabahkı hadisələri qabaqlamaq, görmək və onu təhlil etmək bacarığı publisistin üslubunu səciyyəyəndirir. M.Ə.Rəsulzadə də dövrün ədəbi dil normalarını israrla məqalə və məktublarında tətbiq edərək məcburiləşdirir, sabitləşdirir, oxucu kütləsinə çatdırıb təbliğ edir, digər tərəfdən, ədəbi dili xalq dili materialına yaxınlaşdırır, əcnəbi ünsürlərə qarşı ardıcıl mübarizə aparırdı” [Hacıyev, 1987, s.180]

M.Ə.Rəsulzadə publisistikasının dili Azərbaycan publisist elmi və ictimai-siyasi üslubun mühün tərkib hissələrindən biridir. Onun üslub tərzində dilin, elmi, siyasi və bədii çalarları aydın sezilir.

M.Ə.Rəsulzadə dil məsələlərini mühüm bə həyati məsələ sayır və bu məqsədlə də yazırdı ki, “qanunlar dövlətin kontor dilində olmalıdır. Maliyyə işləri də kontor dilində aparılmalıdır” (**“Tərəqqi” qəzeti, 1 iyun 1909**) Ədib kontor dili deyərək ədəbi dili_ dövlət dilini nəzərdə tuturdu.

M.Əmin təkcə xalqın azadlığı, müstəqilliyi uğrunda deyil, eyni zamanda Azərbaycan dilinin inkişafı, təmizliyi, tərəqqisi üçün fəal mübarizə aparmışdır. Onun publisistik əsərlərinin dili vaxtına görə ərəb, fars, osmanlı ibarə tərkiblərindən təmiz, sadə və aydın xalq dilidir.

M.Əmin dövrü elə idi ki, sadə türk dili ilə yazanları nadan sayırdılar (N.Nərimanov). Buna baxmayaraq, o, xalqdan gələn söz və ifadələri çox cəsarətlə əsərlərinin dilində işlədirdi. *“Dil cəhətinə gəlincə məsələləri sırf türk dili ilə yazıb dilimizin təbiətinə müğayir cümlə və ibarələrdən, baxısus rus dilinə mənsub idareyi-kəlamdan azad olmasına artıq səy etdim”* (“Tərəqqi”, 2 noyabr 1908).

Parlamentin iclaslarında M.Əmin dil haqqında, onun işləkliyi barədə müsbət təkliflər verirdi. 30 dekabr 1918-ci il 6-cı iclasda Gürcüstan parlamentindən Azərbaycana göndərilmiş bir təbrik teleqramı rusca olduğu üçün M.Əmin bu işə etiraz etmişdir: *“Mən təklif edirəm ki, bundan belə parlamentə gələn teleqraflar qabaqca türkcəyə tərcümə edilib oxunmalı. Və lazım gələrsə, rusca da oxunsun. Burası Azərbaycandır. Lisani-rəsmimiz türkcədir.”*

M.Ə.Rəsulzadə “Yeni lisançılar və türkçülər”, “Dil ictimai bir əməldir” adlı məqalələrində Azərbaycan dilini göz-bəbəyi kimi qorumağı xalqın qarşısında ən mühüm problem kimi qaldırırdı.

M.Ə.Rəsulzadə siyasi publisistik dili yaşadığı dövrün bir sıra mətbu orqanlarında “İrşad”, “Təkamül”, “Dəvət”, “Yoldaş”, “Tərəqqi” və s. qəzetlərində öz əksini tapmışdır. Bu qəzetlərdə Azərbaycanın yeni ictimai-şəraitinə uyğun spesifik söz və termin yaradıcılığı üstünlük təşkil edir. Gələcəkdə bu qəzetlərin dil və üslubunu öyrənmək üçün M.Əminin həmin yazılarının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Onun irsi həqiqi sənət nümunələridir. Həqiqi sənət əsəri isə , öncə, ifadəlilik vasitələrinin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir və belə əsərlərdə ədəbin qələmi dilin bütün leksik və frazeoloji qatlarına nüfuz edir. Buna görə də, həqiqi istedad ümumxalq dilinin zənginliklərini üzə çıxarmaq gücünə, qüdrətinə malik olur, ədəbi dil sərhədləri ilə məhdudlaşmayaraq, ümumxalq dilinin okeanına baş vurur. Sözsüz, bu cür yaradıcılıq prosesində bədi, ictimai-siyasi əsər M.Əminin mübarizə dolu həyatında onun fərdi yaradıcılıq axtarışlarının nəticələrini də əhatə etməyə bilmir.

M.Əmin bir dilçi kimi də əsərlərində bir sıra coğrafi adların (toponimlərin) semantikasını verməyə çalışırdı. Məsələn, “T ə b r i z- saf, bir hava şəhəri olub xəstəlikləri dəf edən bir yerdir. Zətən burasını da anlatmaqdadır. Təbriz, yəni qızdırma tökən, qızdırma dağıdan. (“Azərbaycan xatiratından Təbriz” adlı məqalədən, s.37)

M.Əminin çıxışlarında nitq səviyyəsi çox yüksək idi. Həmin çıxışlarda Azərbaycan dilinin gözəlliyi, gücü, əzmkarlığı, kəsəri duyulurdu: *“Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!, İnsanlara hürrət, millətlərə istiqlal”*

O dövrdə də sosial həyatın əlamətdar dərəcədə siyasiləşməsi dilin lüğət tərkibinə ciddi təsir göstərmiş, həmin sferada formalaşan ictimai-siyasi terminoloji

vahidlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri xeyli dəyişmişdir. İctimai-siyasi terminologiyada ilkin milliləşmə prosesi güclənirdi. Siyasi publisistik dili təyin edən göstəricilərdən biri dilin leksika və terminologiyasıdır. Burada zəngin siyasi-ictimai terminlər vardır. Dövrün ictimai-siyasi prosesinin doğurduğu ictimai-siyasi terminlərin müəyyənləşməsində leksik-semantik, morfoloji və sintaktik üsulların özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətləri də vardır.

M.Əmin publisistik üslubunda e z o p, əkssöyləmə manerasından geniş istifadə olunmuşdur. Ezop maneri M.Əmin üçün də təkcə hücum, mübarizə silahı deyil, həm ört-basdır, müdafiə vasitəsi kimi lazım olmuşdur. Söz və ifadələri əks mənalarda işlətməklə güclü kinayə yaratmış, etirazların təcəssümü kimi təzahür edən kinayə hər bir elementdə, hər bir kiçik detalda, hər bir sözdə, cümlədə və mürəkkəb sintaktik bütövdə gizlənmiş olur (Kazımov Q.)

Qeyd etmək lazımdır ki, ezopçuluqdan mollaənəsrəddinçilər də ən qəddar tədbirlərin icralarını (məsələn, milli qırğın salanları, inqilaba qəsd edənləri, mütərəqqi fikirlərə qarşı hiylə düzəldənləri və s.) ifadə etməkdən ötrü istifadə etmişdir. Mollaənəsrəddinçilər də “senzura dalanından” (Gertsen) keçmək üçün sözlərin ilkin mənalarından bəhrələnmişlər. (Hacıyev T.)

Onun dili ən çox siyasiləşmiş bir dil-üslubdur. “Bu siyasi dil hərəkətində ana dili öz mayasını, yəni özünü saxlayır. Ən böyük siyasət ana dilinə sevgidir; ən böyük mədəniyyət ana dilinə sevgidir; ən böyük sevgi ana dilinə sevgidir” [Hacıyev, 2013, s.220]

M.Əminin işlətdiyi söz və adlar rəngarəngdir. Məsələn, yaşadığı dövrün nəqliyyat adlarını işlədir ki, indi həmin sözlər köhnəlmiş, arxada qalmışdır: d u r u ş k ə (fayton): Təbriz bələdiyyəsinin tənzimatından birisi də minik arabaları olan duruşkələrə (faytonlara) təsərrüfə təyin eləmək idi. [Rəsulzadə, 2014, s.41]

Vəzifə adları da artıq indiki vaxtda köhnəlmişdir: darğa, mübaşir, canişin, vəliəhd, pişkar (rəhbər, başçı, vilayətin hakimi. Təbriz Azərbaycan əyalətinin mərkəzi olduğundan burada “canişin” oturmaqdadır [Rəsulzadə.2014, s.40], Vilayətin hakimi-həqiqisi işdə bu pişkardır və Azərbaycandakı 12 vilayətin hamısı ona tabedir. (Rəsulzadə, 2014, s.41)

M.Əmin rusizmlərdən də çox istifadə etmişdir: Rusların q o r o d s k o y i ş k o l a dərşxanəsində çox da mükəmməl və müntəzəm olmayan bir i ş k o l a l a r ı var. [Rəsulzadə, 2014, s. 39]

M.Əmin dərin, mükəmməl dil birliyinə yiyələnmiş bir şəxsiyyət olmaqla yanaşı, türk dillərini, ana dilini həssaslıqla duyur. “Türk lisanı başlıca qəvaiddən ibarətdir. Yəni türk dili lüğətə əhəmiyyət verməz, hər lisandan bəyəndiyi kəlməyi alıb öz malı kimi asanlıqla öz qəvaidi-sərfiyyə və nəhviyyəsinə tətbiqən təsrif edər”

Alınma sözlərə münasibəti “Qurama” adlı məqaləsində: “Türk qömlərinin zavallı talelələri vardır. Öz sözlərini işlətmədiklərindən dilləri vüsətsiz qalmış, daralmışdır. Bunu genişlətmək və ədəbiləşdirmək qəsdilə və yainki qeyri-ixtiyari olaraq ərəbdən, farsidən də müəyyən bir qaidə gözdəildilməmiş, burada bir mənə ilə

alınan kəlmə başqa tərəfdə digər mənada alınmışdır ki, bu hal əcaib hallarda və gülməli anlaşımlara səbəb olmaqdadır” [M.Ə.Rəsulzadə, 2014, s. 27]

Nəcib bir şəxsiyyət M.Əmin bəzi məsələlərdə, o cümlədən dildə öz yolunu azanlara kəskin sözünü deyə bilirdi: “Dağları dərələrə əvəz etmək istəyənlərə, öz millətini ynudub da vətənə xəyanət edənlərə minlərcə lənət!”. Yalan bir şan və şöhrət üçün doğma d i l i n i y a d ı r q a y a n l a r a və hər dəqiqə vətənin səadəti üçün çalışmayanlara da min nifrət! - deyirdi [Rəsulzadə, 2014, s.78]

M.Əmin də bu düşüncədədir ki, “ hər dilin özünəməxsus yaraşığı var, bu yaraşığı dilin içində gizlənmişdir, dil işləndikcə bu yaraşığı ortaya çıxır; borc almaqla xəzinə xəzinə olmaz” başqa dillərdən söz almaqla dil dil olmaz”. [“Həyat”, 1905, № 35]

M.Əmin xalqının gələcəyə aparın yolunu təhlil edirdi, o da müstəqil fikir sahibi idi, təklif edirdi ki, Türkiyə yüksək inkişaf yolunda olan Avropanın müstəvisinə çıxmalıdır. Ona görə də günün ilk yeni fikri müasirləşmək idi. Bu düşüncəni Azərbaycanda hərəkətə çevirdilər.”Fikrin babası” Ziya Göyöl, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu müasirləşmək ideyasını əsas tutdular. M.Ə.Rəsulzadə isə buna a v r o p a l a ş m a deyirdi.

M.Əmin terminlərin türkləşdirilməsinin tərəfdarı olmuşdur. O yazırdı ki, imla məsələsində ümumi ədəbi əsaslara dayanmalı və həmçinin mümkün olan qədər başqa türclərlə olan ortaq xüsusiyyətləri qorumağa səy göstərmək gərəkdir. Bu fikirlərini M.Əmin 1937-ci ildə Bakıda keçirilmiş “Orfoqrafiya və terminologiya” konfransında və “Çagdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında davam etdirmişdir. 1909-cu ildə “Tərəqqi” qəzetində yazırdı ki, “türk dili qeyri-millətlər arasında da mühüm ünsiyyət dili olmalıdır” (“Tərəqqi” № 4, 30 iyun 1909)

M.Əminin söylədiyi nitqlər həmişə mükəmməl və səmimi olardı. Budur, möhtəşəm və milli bir gün Gürcü şairi Akaki Seretkinin dəfn mərasimində onun (M.Əminin) söylədiyi nitq gürcülər tərəfindən çox səmimi qarşılınır: “Siz bizim şairimizi bizdən əla dərk etmisiniz” – gürcülər minnətdarlıq edirlər. Bir çoxları mənə müraciət edib, “sözünüzü məəttəsüf dərk etmədimsə də, mükəmməl və səmimi bir nitq söylədiyinizə haman qənaət yetirdim. Sanki siz bir şeir oxuyordunuz. Əlbəttə, tərcüməsindən qəzetə vasitəsilə bizi məhrum etməsiniz!” [Kazımov, 1999, s.3]

Bu nitqlərdə və çıxışlarda azadlıq, hüriyyət düşüncələri ürəklərə məmnunluq verirdi. Dövrün tələbinə müvafiq türk sözlərini və elementlərindən istifadə etmişdir: d ı ş a r ı , y a p m a q , r ə ğ m ə n , d ü n v ə s .

Özünəməxsus mətnlər M.Əminin dərin yaradıcı fəaliyyətindən, bacarığından xəbər verir. M.Əmin mətnlərini təkrarlar da yaradır. Məs.: *Görünüyor ki*, səhneyi-hərb edən heduddakı yerlərdə uyğunsuz hallar edib duruyor. Görünüyor ki, Kars və havalıyyətindəki müsəlmanlar general qubernator Zuyevin “dəfələrlə nəşr olunan dəvətnamələrinə” r ə ğ m ə n hala “xristian əhalisinin ədavətkarənə həmlələrinə” məruz olub qalıyorlar. *Görünüyor ki*, general qubernatorun ən dəhşətli bir cəza ilə vaqə olan təhdidi belə caniləri qorxutmayub, yapdıqları inayət əskildə

bilməmişdir” [Rəsulzadə, 2014, s.66]/ Bu mətndə “görünmək” feili xəbəri mətni əmələ gətirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin məqalə, çıxış və digər publisistik əsərləri ideya-estetik keyfiyyətlərinə, aşılmaq arzusunda olduğu məqsəd və amallara, sosial-bədii düşüncənin önəminə görə, əlbəttə, həm dövrü üçün, həm də indiki dövr üçün xeyirxah məqsədlər kəsb edir, millət və xalq düşmənlərini, hürriyyəti almağa çalışanları bəsi, siyasi və obrazlı bir dildə, üslubda tənqid edir, insandan ötrü içdən gələn söz_ vicdan səsi arzulayır, insanı mənəvi kamilliyə çağırır.

Budaq cümlələr çox məşahidə olunur. Məsələn, **mübtəda budaq cümləsi**: Təbrizdə məşhurdur ki, bir pansa misyoneri 22 il çalışdıqdan sonra, bir təbrizlini döndərüb xristian edə bilməz. [Rəsulzadə, 2014, s.39]

Tamamlıq budaq cümləsi: Aldığımız xüsusi xəbərlərdən biliyoruz ki, müsəlmanlar haqqında yapılan “zölm və cəbr” icra edənlər çox da xristian əhalisinin əvam zümrəsindən olmuyub, işin içərisində başqa amillər mövcuddur [Rəsulzadə, 2014, s.67]

Bu qorxu səbəb oldu ki, İngiltərə hökuməti əmanətə istinad edən politikasından vaz keçib fransızlara uyuşdu.

Elliptik cümlələrdə feili-xəbər işlənmişdir. Buraxılmış xəbər relyativ-nisbi xarakter daşıyır. M.Əminin əsərlərinin dilində əmr-çağırış səciyyəli cümlələrdə çox zaman xəbər buraxılmış olur: İnsanlara hürriyyət! İnsanlara azadlıq! Və s.

Beləliklə, Azərbaycan tarixinin 1918-1920-ci illəri. Milli Demokratik Cümhuriyyətinin bərqərar olduğu və fəaliyyətini gərcəkləşdirdiyi dövr. Milli oyanış, istiqlal hərəkatının təbliği və qalib gəldiyi dövr. Demokratik fikirlər dövrü çoxtərəfli fəaliyyəti ilə fərqlənən M.Ə.Rəsulzadənin dilə, ana dilinə münasibəti onun inqilabi və ədəbi-publisistik fəaliyyətindən ayrılmazdır. Ədibin parlaq və alovlu nitqlərində, publisistik düşüncələrində ana dili “Azərbaycan qayəsi” kimi, mübarizə yolu kimi ötüb keçir.

Dövrün bir sıra qəzetlərinin ideya-siyasi istiqamətini öyrənmək, Məmməd Əminin ictimai-siyasi məsələlərə münasibətini aydınlaşdırmaqdan ötrü onun bədii dili, publisistik məqalələrinin ictimai-siyasi və lüğət tərkibi zəngin və qiymətli material verir. Bəşəri fikirlərin publisistik bir dildə təzahürünə görə C.Məmmədquluzadə ilə, Əhməd bəy Ağaoğlu ilə, Əli bəy Hüseynzadə və b. ilə yanaşı durur. Böyük ədibin sözdən, ifadədən istifadə ustalığı, hər kəsin bəhrələndiyi söz və ifadələrə qeyri-adi sosial don geyindirə bilməsi, sözün, ifadənin, birləşmənin semantikasını təbəssüm, gülüş, eyham, istehza və sarkazm ilə dolğunlaşdırma bilməsi yazıçının böyük sənətkarlıq qüdrəti ilə əlaqədardır. Publisistik məqalələrinin verdiyi zəngin materialdan aydın olur ki, böyük inqilabçı sənətkar terminoloji sözlərlə bərabər, ümumi kommunikasiyada metaforik çalarlara malik olmayan bir çox birləşmələri də tutarlı və kəsərli tənqid və ifşa vüsitələrinə çevirə bilmişdir.

Nəzərdən keçirilən nitq və dil faktları M.Əminin sənətkarlıq gücünü, misilsiz və hələ öyrənilməmiş publisistika dilini və üslubunun orijinallığını, dövr üçün

yeniliyini bir daha təsdiq edir; həm də aydın olur ki, sarsılmaz iradə sahibi köhnəliklə, öz dövrünü başa vurmaqda olan dünya ilə gərgin mübarizə aparmış, yüksək estetik keyfiyyətə malik olan sənət dili, obrazlı və orijinal ifadə tərzilə bütün köhnə və yaramaz idarəçiliyi nifrətlə damğalamışdır. [Kazımov, 2008, s.251]

Nəhaqət, qeyd edə bilərik ki, XX əsrin ilk rübündə milli Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı yeni bir dönüşlə səciyyələnə bilər, bu zaman ədəbi dil publisistik üslub sayəsində zənginləşir. Xarakterik hallardan biri adi, ümumişlək leksik vahidlərin semantik cəhətdən sosial-siyasi terminlərə transformasiya olunması, yəni terminləşməsi prosesidir. Söz və ifadələr əlavə-potensial mənalarda istifadə olunur. M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən də həmin mənalar bir publisist kimi Məmməd Əminin ictimai fikir, düşüncə və ideyalarının maneəsiz yayılması, kütləviləşməsindən ötrü optimal imkan və şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akademik Tofiq Hacıyev. (2017). Seçilmiş əsərləri. I. II hissə. Bakı, "Elm".
2. Göyalp Z. Türkcülüynün əsasları.(1991). Bakı, "Maarif".
3. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (II hissə). (1987) Bakı, "Maarif".
4. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili.(2013) Bakı, "Təhsil".
5. Kazımov İ. M.Ə.Rəsulzadə və publisistik dilimiz. "Zaman" qəzeti, 15 may 1999-cu il.
6. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. (2008) 10 cildə, I cild, Bakı, "Nurlan".
7. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. (1991) Bakı, "Gənclik".

Q e y d: Nümunələr bu cilddən seçilmişdir. **M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri. III cild (1915-1916) Bakı, "Təhsil", 2014**

M.A. RASULZADE STAGE OF AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE ABSTRACT

The article highlights the role of Muhammad Amin Rasulzadeh in the development of the literary language of Azerbaijan. In particular, the journalistic style of his literary language and the main characteristic features of his branch are defined. The language and style of the press of the 20th century, M.A. Rasulzade's social and political meetings, his services to the development of our literary language are shown. Those activity services formed the idea of M.A.Rasulzade stage of Azerbaijani literary language. In addition, the article analyzes the language policy carried out by the Azerbaijan Democratic Republic in the person of M. Amin and its interaction with the literary language. The diverse language and style of the great writer's articles and speeches show that he chose and used the means belonging to the common language only according to his subjective taste, subject and purpose. The main qualities characterizing the individual style of the writer were revealed in the article. The article focuses on the text creation of Mammad Amin

Rasulzade. The unique structural-semantic and functional-stylistic role of special texts is justified. In addition, the main features of the use of different language tools in the organization of the text, especially journalistic text, are shown. Those issues are discussed in "Taraggi", "Takamul", "Devet", "Yoldash" and so on. In the media, the creation of words and terms according to the new social conditions of Azerbaijan, Aesop in the publicist style, and the manner of reflection prevailed.

Key words: *literary language, journalistic style, socio-political journalistic, ezop.*

ПЕРИОД М.А. РАСУЛЗАДЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

В статье освещается роль Мухаммада Амина Расулзаде в развитии литературного языка Азербайджана. В частности, определены публицистический стиль его литературного языка и основные характерные черты его направления. Показаны язык и стиль прессы XX века, общественно-политические встречи М.А. Расулзаде, его заслуги в развитии нашего литературного языка. Эти заслуги сформировали представление об этапе М.А.Расулзаде в азербайджанском литературном языке. Кроме того, в статье анализируется языковая политика, проводимая Азербайджанской Демократической Республикой в лице М. Амина, и ее взаимодействие с литературным языком. Разнообразие языка и стиля статей и выступлений великого писателя свидетельствует о том, что он выбирал и использовал средства, принадлежащие общему языку, только в соответствии со своим субъективным вкусом, предметом и целью. В статье выявлены основные качества, характеризующие индивидуальный стиль писателя. Статья посвящена текстовому творчеству Мамеда Амина Расулзаде. Обосновывается уникальная структурно-семантическая и функционально-стилистическая роль специальных текстов. Кроме того, показаны основные особенности использования различных языковых средств в организации текста, особенно публицистического. Эти вопросы рассматриваются в «Тарагги», «Такамул», «Девет», «Йолдаш» и др. В СМИ преобладает создание слов и терминов в соответствии с новыми социальными условиями Азербайджана, Эзоп в публицистическом стиле, манера рефлексии.

Ключевые слова: *литературный язык, публицистический стиль, общественно-политическая публицистика, Эзоп.*